मधुराः श्लोकाः

चतुर्थः पाठः

1. सत्यं **वदन्ति मधुरं** च **सदा** वदन्ति,
ये अप्रियं **किमपि** नासत्यं वदन्ति।
ते **सज्जनाः सहृदयाः** च **परोपकारिणः**,
श्रेष्ठाः जनाः **परहिताय** सुखम् **त्यजन्ति**।।

अन्वयः ये सदा सत्यं वदन्ति मधुरं च वदन्ति, किमपि अप्रियं असत्यं (च) न वदन्ति । ते सज्जनाः सहृदयाः परोपकारिणः च (भवन्ति)। श्रेष्ठाः जनाः परहिताय सुखम् त्यजन्ति।

भावार्थः ये जनाः सदा सत्यं मधुरं च वदन्ति, कदापि किमपि अप्रियम् असत्यं च न वदन्ति। ते जनाः सज्जनाः भवन्ति। ते सरलहृदयाः परोपकारिणः च भवन्ति। सदा अन्येषाम् जनानां परोपकाराय वसन्ति। श्रेष्ठाः जनाः, उत्तमाः जनाः अन्येषां सुखाय स्वसुखं त्यजन्ति। परहिताय निजं सुखम् त्यजन्ति।

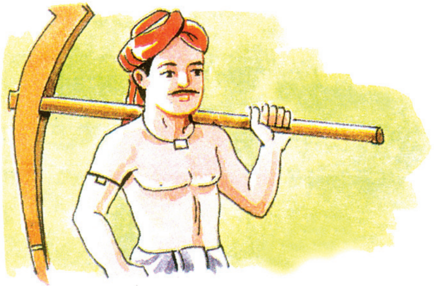

2. **उद्यमेन** हि **सिध्यन्ति** कार्याणि न **मनोरथैः**।
नहि सुप्तस्य सिंहस्य **प्रविशन्ति** मुखे **मृगाः**।।

अन्वयः कार्याणि उद्यमेन हि सिध्यन्ति मनोरथैः न। सुप्तस्य सिंहस्य मुखे मृगाः न प्रविशन्ति।

भावार्थः सर्वाणि कार्याणि परिश्रमेण एव सफलानि भवन्ति। केवलम् इच्छया न। भोजनाय पशून् प्राप्तुं सिंहः अपि प्रयासं करोति। सुप्तस्य सिंहस्य मुखे पशवः स्वयमेव प्रवेशं न कुर्वन्ति।

3. **अयं निजः परो** वेति **गणना लघुचेतसाम्।**
उदारचरितानां तु **वसुधैव कुटुम्बकम्।।**

अन्वयः अयं निजः परः वा इति गणना लघुचेतसाम् भवति। उदारचरितानां तु वसुधा एव कुटुम्बकम् (भवति)।

भावार्थः अयं जनः मदीयः अस्ति अथवा परकीयः अस्ति। ये जनाः एवं चिन्तयन्ति तेषां हृदयं लघु भवति। येषां हृदयं विशालं भवति तेभ्यः सम्पूर्णा पृथिवी परिवारः इव भवति।

4. **प्रियवाक्यप्रदानेन** सर्वे **तुष्यन्ति जन्तवः।**
तस्मात् तदेव **वक्तव्यं**, वचने **का** दरिद्रता।।

अन्वयः सर्वे जन्तवः प्रियवाक्य-प्रदानेन तुष्यन्ति। तस्मात् तत् एव वक्तव्यम्। वचने का दरिद्रता।

भावार्थः यदि वयं सर्वैः सह मधुरं वदिष्यामः तदा सर्वे जनाः प्रसन्नाःभविष्यन्ति। अतः मधुरं भाषणम् एव कर्तव्यम्। मधुरभाषणे सङ्कोचः न करणीयः।

5. **चन्दनं शीतलं लोके** चन्दनात् अपि **चन्द्रमाः।**
चन्द्रचन्दनयोः **मध्ये** शीतला **साधुसङ्गतिः।।**

अन्वयः लोके चन्दनं शीतलं चन्दनात् अपि चन्द्रमाः।
चन्द्रचन्दनयोः मध्ये साधुसङ्गतिः शीतला।

भावार्थः संसारे चन्दनं शीतलं भवति। चन्द्रः चन्दनात् अपि अधिकः शीतलः भवति। चन्द्रस्य चन्दनस्य च मध्ये सज्जनानां मित्रता अधिका शीतला भवति। अर्थात् सज्जनानां मित्रता चन्द्रात् चन्दनात् च अधिका शीतला भवति। अतः सज्जनैः सह मित्रता करणीया।

ध्यातव्यम्–

श्लोकेषु कानिचित् सन्धियुक्त-पदानि प्रयुक्तानि सन्ति। छात्रेभ्यः सरलतया अर्थबोधनाय तेषां सन्धि-विच्छेदः अधः प्रदत्तः।

सन्धि-विच्छेदः

वसुधैव	=	वसुधा	+	एव		
परोवेति	=	परः	+	वा	+	इति
तदेव	=	तत्	+	एव		
नासत्यम्	=	न	+	असत्यम्		

शब्दार्थाः Word-Meaning

वदन्ति	(वे) बोलते हैं	(they) speak
मधुरं	मीठा	sweet
सदा	हमेशा	always
ये	जो (सब)	who all
किमपि	कुछ भी	any thing
सज्जनाः	अच्छे लोग	good people
सहृदयाः	अच्छे मन वाले	noble hearted
परोपकारिणः	दूसरों का भला करने वाले	who do good to others
परहिताय	दूसरों के भले के लिए	for good of others
त्यजन्ति	(वे) छोड़ देते हैं	(they) sacrifice
उद्यमेन	प्रयास (कोशिश) से	with effort
सिध्यन्ति	सफल होते हैं	get success
मनोरथैः	इच्छा से	with desires
प्रविशन्ति	प्रवेश करते हैं	enter

मृगाः	हिरण/पशु	deer/animals
अयं	यह	this
निजः	अपना	of self
परः (परो)	पराया	of others
गणना	गिनती	counting (consideration)
लघुचेतसाम्	छोटे दिलवालों की	of low hearted
उदारचरितानां	बड़े दिलवालों की	of large hearted
वसुधा	पृथ्वी	earth
कुटुम्बकम्	परिवार	family
प्रियवाक्यप्रदानेन	मीठे वाक्य बोलने से	by speaking sweet sentences or speaking sweetly
तुष्यन्ति	प्रसन्न होते हैं	are pleased
जन्तवः	पशु	animals
वक्तव्यं	बोलना चाहिए	should speak
का	क्या	what
चन्दनं	चन्दन की लकड़ी	sandal wood
शीतलं	ठंडा	cool
लोके	संसार में	in the world
चन्द्रमाः	चाँद	the moon
मध्ये	बीच में	in between
साधुसङ्गतिः	अच्छे लोगों की मित्रता	friendship of noble people

अभ्यासः

1. पाठं पठित्वा लिखन्तु 'आम्' अथवा 'न'–

(i) सदा मधुरं वक्तव्यम्। ---आम्---

(ii) सदा परिश्रमः करणीयः। ----------

(iii) परोपकारः न करणीयः। ----------

(iv) सम्पूर्णा पृथिवी एव परिवारः। ----------

(v) जनाः प्रियवाक्येन प्रसन्नाः भवन्ति। ----------

(vi) सज्जनैः सह मित्रता न करणीया। ----------

2. मञ्जूषायां प्रदत्त-पदैः रिक्तस्थानानि पूरयन्तु–

(i) कदापि ---------- न वक्तव्यम्।

(ii) श्रेष्ठाः जनाः परहिताय ---------- त्यजन्ति।

(iii) ---------- कार्याणि सिध्यन्ति।

(iv) जनाः प्रियवाक्यैः ---------- भवन्ति।

(v) सज्जनानां मित्रता ---------- भवति।

मञ्जूषा
प्रसन्नाः
शीतला
सुखम्
अप्रियं
परिश्रमेण

3. उचितं पर्याय-शब्दं चित्वा लिखन्तु–

(i) सज्जनः ----------

(ii) उद्यमेन ----------

(iii) जन्तवः ----------

(iv) वचने ----------

(v) लोके ----------

मञ्जूषा
परिश्रमेण
भाषणे
सुजनः
संसारे
प्राणिनः

4. एतेषाम् प्रश्नानाम् उत्तराणि एकपदेन वदन्तु लिखन्तु च –

(i) के परोपकाराय सुखं त्यजन्ति? --

(ii) कार्याणि केन सिध्यन्ति? --

(iii) कीदृशं वचनम् वक्तव्यम्? --

(iv) वचने का न भवेत्? --

(v) का शीतला भवति? --

5. एतेषाम् प्रश्नानाम् उत्तराणि पूर्णवाक्येन वदन्तु लिखन्तु च–

(i) मृगाः कुत्र न प्रविशन्ति?

(ii) केषाम् वसुधैव कुटुम्बकं भवति?

(iii) प्रियवाक्यप्रदानेन के तुष्यन्ति?

(iv) सज्जनाः सदा कीदृशम् वदन्ति?

(v) लोके चन्दनात् अपि शीतलं किं?

----

6. स्थूलपदानां स्थानेषु कोष्ठकात् उचितं पदं चित्वा प्रश्नवाक्यानि लिखन्तु वदन्तु च–

(i) **मृगाः** सिंहस्य मुखे न प्रविशन्ति। (कः, काः, के)

(ii) जन्तवः **प्रियवचनेन** तुष्यन्ति। (केन, कस्य, कस्मात्)

(iii) लोके **चन्दनं** शीतलं भवति। (कम्, किम्, कः)

(iv) चन्द्रमाः **चन्दनात्** अपि शीतलः भवति। (केषाम्, कस्मात्, कस्य)

(v) **साधु-सङ्गतिः** चन्द्रचन्दनयोः मध्ये शीतला भवति। (का, कः, काः)

----

7. **उचितं भावं (✓) इति चिह्नेन चिह्नितं कुर्वन्तु–**

(क) लघुचेतसाम्–

(i) येषां हृदयं लघु भवति। ☐

(ii) येषां हृदयं विशालं भवति। ☐

(ख) सर्वे तुष्यन्ति जन्तवः–

(i) सर्वे प्राणिनः प्रसन्नाः भवन्ति। ☐

(ii) कोऽपि प्रसन्नः न भवति। ☐

(ग) शीतला साधुसङ्गतिः–

(i) सज्जनानाम् सङ्गतिः शीतं यच्छति। ☐

(ii) सज्जनानाम् सङ्गतिः सुखं यच्छति। ☐

■ मूल्यात्मकः प्रश्नः

श्लोकेषु युष्माभिः यत् पठितं तदनुसारं विचारयन्तु–

(i) कीदृशाः जनाः अन्येभ्यः सुखं दातुं स्वयं कष्टं सहन्ते?

(ii) जनाः केन जीवने सफलतां प्राप्नुवन्ति?

(iii) ये जनाः सम्पूर्णं विश्वं स्वपरिवारः इव मन्यन्ते तेषां हृदयं कीदृशं भवति?

■ गतिविधिः

'मधुरं वचनम्' इति विषयम् अधिकृत्य पाठ्यपुस्तकात् भिन्नं कमपि श्लोकम् अन्विष्य पुस्तिकायां लिखन्तु कक्षायां च श्रावयन्तु।

व्याकरणम्

शब्दरूपाणि
[Forms of Words—Nouns]

अकारान्ताः पुल्लिङ्गे (अ-ending masculine gender)

■ **पश्यन्तु–**

राम = र् + आ + म् + अ
रमा = र् + अ + म् + आ
मति = म् + अ + त् + इ
नदी = न् + अ + द् + ई

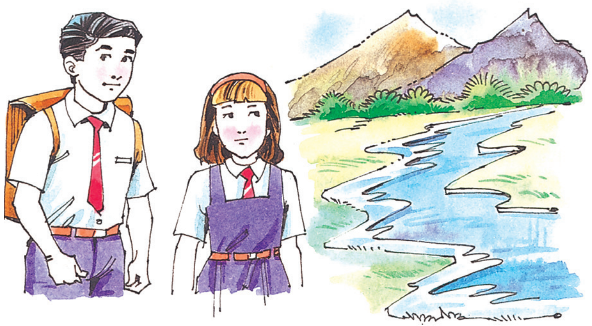

■ **अधुना एवमेव वर्णविन्यासं कुर्वन्तु–**

सूर्य – --
विद्यालय – --
सेवा – --
भूमि – --
भानु – --
कपोत – --
धरा – --
मुनि – --
साधु – --

■ **अत्र वयम् पश्यामः यत् केषाञ्चित् शब्दानाम् अन्ते 'अ' अस्ति केषाञ्चित् शब्दानाम् अन्ते 'आ' केषाञ्चित् शब्दानाम् अन्ते 'इ' अस्ति अथवा 'उ' अस्ति। अधुना लिखन्तु यत्र-यत्र अन्ते–**

'अ' अस्ति	'आ' अस्ति	'इ' अस्ति	'उ' अस्ति
------------------------	------------------------	------------------------	------------------------
------------------------	------------------------	------------------------	------------------------
------------------------	------------------------	------------------------	------------------------
(अकारान्ताः शब्दाः)	(आकारान्ताः शब्दाः)	(इकारान्ताः शब्दाः)	(उकारान्ताः शब्दाः)

अधुना पठन्तु पूरयन्तु च–

- प्रथमे वर्गे ये शब्दाः सन्ति तेषाम् अन्तिम-वर्णः 'अ' अस्ति। 'अ' 'अकारः' अपि कथ्यते। अतः एते शब्दाः ---------------------- कथ्यन्ते।
- द्वितीये वर्गे ये शब्दाः सन्ति तेषाम् अन्तिम-वर्णः 'आ' अस्ति। 'आ' 'आकारः' अपि कथ्यते। अतः एते सर्वे शब्दाः ---------------------- कथ्यन्ते।
- तृतीये वर्गे ये शब्दाः सन्ति तेषाम् अन्तिम-वर्णः 'इ' अस्ति। 'इ' 'इकारः' अपि कथ्यते। अतः एते सर्वे शब्दाः ---------------------- कथ्यन्ते।
- चतुर्थे वर्गे ये शब्दाः सन्ति तेषाम् अन्तिम-वर्णः 'उ' अस्ति। 'उ' 'उकारः' अपि कथ्यते। अतः एते सर्वे शब्दाः ---------------------- कथ्यन्ते।

संस्कृत-भाषायाम् यदा शब्दानाम् प्रयोगः वाक्येषु भवति तदा तेषाम् स्वरूपे परिवर्तनम् भवति। एतत् परिवर्तनं **'शब्दरूपम्'** इति। कथ्यते। वयं जानीमः यत् संस्कृते त्रीणि वचनानि भवन्ति। अकारान्त-शब्दस्य, आकारान्त-शब्दस्य, इकारान्त-शब्दस्य रूपाणि पृथक्-पृथक् भवन्ति।

अकारान्त-पुल्लिङ्ग-शब्दस्य रूपाणि अधोलिखितानि सन्ति। ध्यानेन पठन्तु अवगच्छन्तु च आदर्शरूपेण ''बालक'' शब्दस्य रूपाणि दत्तानि।

अकारान्ताः पुल्लिङ्गे (अ-ending masculine gender)

बालक

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	बालकः	बालकौ	बालकाः
द्वितीया	बालकम्	बालकौ	बालकान्
तृतीया	बालकेन	बालकाभ्याम्	बालकैः
चतुर्थी	बालकाय	बालकाभ्याम्	बालकेभ्यः
पञ्चमी	बालकात्	बालकाभ्याम्	बालकेभ्यः
षष्ठी	बालकस्य	बालकयोः	बालकानाम्
सप्तमी	बालके	बालकयोः	बालकेषु
सम्बोधनम्	हे बालक!	हे बालकौ!	हे बालकाः!

अभ्यासः

1. **गतपृष्ठे बाल शब्दस्य लिखितानि रूपाणि दृष्ट्वा अधोलिखित-शब्दान् विभक्ति-वचन-अनुसारं लिखन्तु पठन्तु च–**

शिष्येषु, कपोताभ्याम्, कपोतेन, शिष्याः, बालकः, आविष्कारकौ, विद्यालयात्, बालकस्य, नगरे, बुद्धिहीनाभ्याम्, देवाः, शिष्यान्, शरीरयोः, हे शिष्याः!, हे वत्स!, वैज्ञानिकः, आचार्यैः, आहतेभ्यः, वीराणाम्, हस्तौ, क्षेत्रयोः, भोजनाय, मंगलाभ्याम्, मधुरेभ्यः, हरिणम्, सज्जनौ, हे बालकौ!

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	बालकः	हस्तौ	शिष्याः
द्वितीया	----------	----------	----------
तृतीया	----------	----------	----------
चतुर्थी	----------	----------	----------
पञ्चमी	----------	----------	----------
षष्ठी	----------	----------	----------
सप्तमी	----------	----------	----------
सम्बोधनम्	----------	----------	----------

- अकारान्ताः शब्दाः द्विविधाः भवन्ति पुल्लिङ्गाः नपुंसकलिङ्गाः च।
- पुल्लिङ्गाः शब्दाः यथा– नर, गज, राम, शिष्य, कपोत, वैज्ञानिक आदयः।
- नपुंसकलिङ्गाः शब्दाः यथा– फल, पुष्प, पुस्तक, कार्य आदयः।

अकारान्ता: नपंसकुलिङ्गे (अ-ending neuter gender)

फल

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	फलम्	फले	फलानि
द्वितीया	फलम्	फले	फलानि
तृतीया	फलेन	फलाभ्याम्	फलैः
चतुर्थी	फलाय	फलाभ्याम्	फलेभ्यः
पञ्चमी	फलात्	फलाभ्याम्	फलेभ्यः
षष्ठी	फलस्य	फलयोः	फलानाम्
सप्तमी	फले	फलयोः	फलेषु
सम्बोधनम्	हे फल!	हे फले!	हे फलानि!

- सर्वेषाम् नपुंसकलिङ्ग– शब्दानां तृतीयाविभक्तेः सप्तमीविभक्तिपर्यन्तं रूपाणि पुल्लिङ्गवत् एव भवन्ति।
- अधुना 'फल' शब्दस्य रूपाणि इव 'पुस्तक, पुष्प, कार्य' एतेषां शब्दानां रूपाणि अभ्यासपुस्तिकायां लिखन्तु।

अभ्यासः

1. प्रत्येकं वाक्यस्य समक्षम् कोष्ठके द्वे पदे दत्ते। उचित-पदं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयन्तु–

उदाहरणम्– नरः **भोजनेन** जीवति।
(भोजनस्य, भोजनेन)

(i) नरः -------------------- उद्यानम् गच्छति।
(भ्रमणाय, भ्रमणेन)

(ii) आचार्यः -------------------- पुरस्कारम् यच्छति।
(शिष्याय, शिष्यात्)

(iii) मालाकारः -------------------- पुष्पाणि आनयति।
(उद्यानम्, उद्यानात्)

(iv) बालकः -------------------- निपुणः अस्ति।
(पठने, पठनात्)

आकारान्ता: स्त्रीलिङ्गे (आ–ending feminine gender)

■ वर्णविन्यासे रिक्तस्थानं पूरयन्तु–

लता = ल् + अ + त् + ----------------

धरा = ध् + अ + र् ----------------

महिला = म् + अ + ह् + इ + ल् + ----------------

निशा = न् + इ + श् + ----------------

शिक्षिका = श् + इ + क् + ष् + इ + क् + ----------------

■ एतेषां शब्दानाम् अन्ते (आ) वर्णः अस्ति। अतः एते शब्दाः आकारान्ताः सन्ति।

यथा–

वीरबालिका	आजीविका	अजा	मार्गदर्शिका	श्रद्धा
शिखा	विमानचालिका	शाखा	शोभा	अम्बा
अध्यापिका	शोभना	धारा	कृपा	बालिका

❖ येषाम् शब्दानाम् अन्ते 'आकारः' भवति ते सर्वे एव शब्दाः 'आकारान्ताः' भवन्ति। उपरि लिखिताः सर्वे एव शब्दाः आकारान्ताः स्त्रीलिङ्गाः सन्ति।

■ आकारान्त-स्त्रीलिङ्ग-शब्दानां रूपाणि एवं भवन्ति।

लता

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	लता	लते	लताः
द्वितीया	लताम्	लते	लताः
तृतीया	लतया	लताभ्याम्	लताभिः
चतुर्थी	लतायै	लताभ्याम्	लताभ्यः
पञ्चमी	लतायाः	लताभ्याम्	लताभ्यः
षष्ठी	लतायाः	लतयोः	लतानाम्
सप्तमी	लतायाम्	लतयोः	लतासु
सम्बोधनम्	हे लते!	हे लते!	हे लताः!

एतानि रूपाणि ध्यानेन पठन्तु वदन्तु च। येषाम् शब्दानाम् अन्तिमः वर्णः 'आ' भवति लिङ्गं च स्त्रीलिङ्गं भवति तेषाम् रूपाणि लतावत् एव भवन्ति।

अभ्यासः

1. 'लता' शब्दस्य उपरिलिखितानि रूपाणि अधिकृत्य अधोलिखित-शब्दानाम् यथानिर्दिष्टम् रूपाणि लिखन्तु–

शब्दाः	विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
शिक्षिका	प्रथमा	------------------	------------------	------------------
मार्गदर्शिका	द्वितीया	------------------	------------------	------------------
आजीविका	तृतीया	------------------	------------------	------------------
धरा	चतुर्थी	------------------	------------------	------------------
विमानचालिका	पञ्चमी	------------------	------------------	------------------
मधुरा	षष्ठी	------------------	------------------	------------------
श्रद्धा	सप्तमी	------------------	------------------	------------------
महिला	सम्बोधनम्	------------------	------------------	------------------

2. **अधोलिखितवाक्येषु अकारान्त-पुल्लिङ्ग-शब्दानाम् स्थाने आकारान्त-स्त्रीलिङ्ग-शब्दानां प्रयोगं कुरुत–**

उदाहरणम्– गजौ धावतः।

गजे धावतः। (गजा)

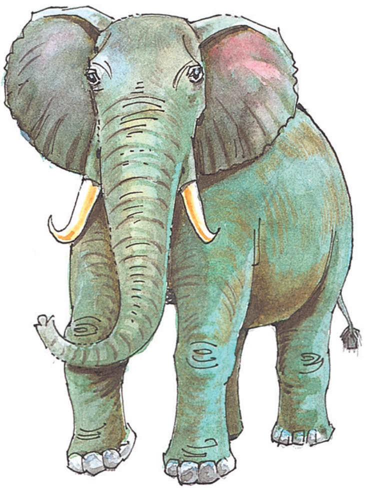

(i) **चटकः** आकाशे उत्पतति।

--------------------- आकाशे उत्पतति। (चटका)

(ii) शिष्यः **विद्यालयं** गच्छति।

शिष्यः --------------------- गच्छति। (पाठशाला)

(iii) श्रीकृष्णः **गोपैः** सह क्रीडति।

श्रीकृष्णः --------------------- सह क्रीडति। (गोपिका)

(iv) मालाकारः **हारेभ्यः** पुष्पाणि आनयति।

मालाकारः --------------------- पुष्पाणि आनयति। (माला)

(v) पत्राणि **वृक्षात्** पतन्ति।

पत्राणि --------------------- पतन्ति। (लता)

(vi) एतत् तु मम **जनकस्य** पुस्तकम् अस्ति।

एतत् तु मम --------------------- पुस्तकम् अस्ति। (अम्बा)

(vii) **उद्याने** पुष्पाणि विकसन्ति।

--------------------- पुष्पाणि विकसन्ति। (वाटिका)

(viii) हे **राम**! त्वम् कुत्र असि?

--------------------- त्वम् कुत्र असि? (सीता)

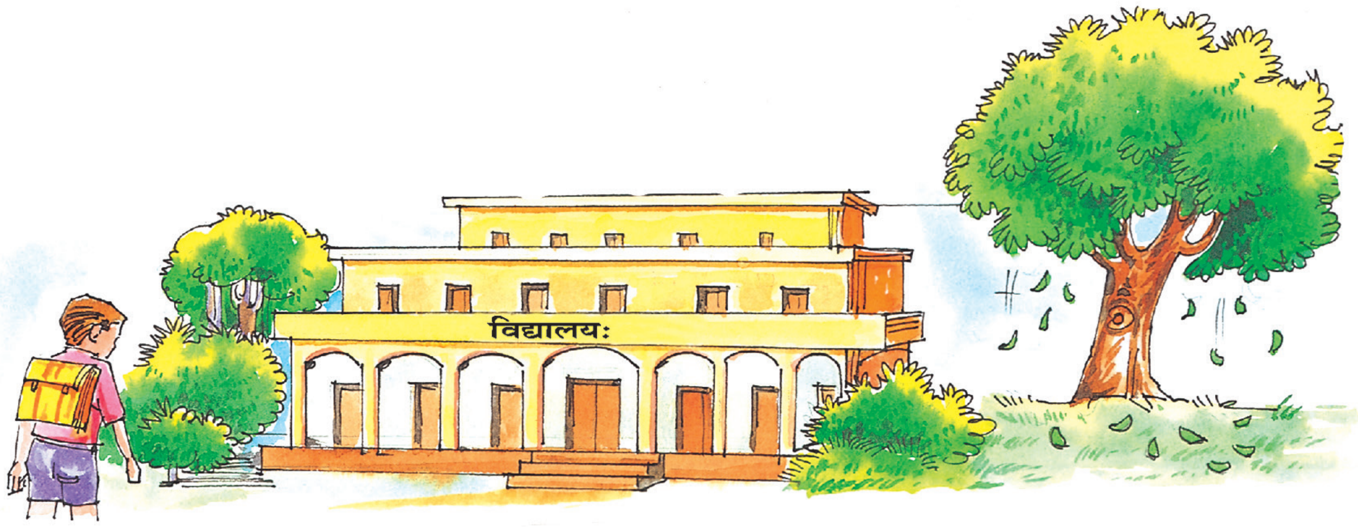

कारकस्य परिचयः
[Introduction to Cases]

■ पठन्तु अवगच्छन्तु च–

(i) **छात्रः** पठति।

(ii) छात्रः **पाठम्** पठति।

(iii) छात्रः **कलमेन** लिखति।

(iv) छात्रः **भिक्षुकाय** भोजनं यच्छति।

(v) छात्रः **विद्यालयात्** आगच्छति।

(vi) छात्रः **संस्कृतस्य** पुस्तकं पठति।

(vii) छात्रः **क्रीडाक्षेत्रे** क्रीडति।

(viii) छात्रः मित्रं कथयति- **हे देव!** आगच्छ क्रीडावः।

■ उपरिलिखितेषु वाक्येषु सर्वेषु स्थूलपदेषु पृथक्-पृथक् विभक्तिः अस्ति।

यथा–

❖ प्रथमे वाक्ये 'छात्रः' अस्ति। एतस्मिन् शब्दे प्रथमा विभक्तिः अस्ति। कारणम्-छात्रः पठनस्य कार्यं करोति अर्थात् कर्तृकारकम् अस्ति। कर्तृकारके च प्रथमा विभक्तिः भवति।

❖ द्वितीये वाक्ये 'पाठम्' इति पदे द्वितीया विभक्तिः अस्ति। कारणम्-क्रियायाः प्रभावः'पाठस्य' उपरि भवति अतः 'पाठम्' इति पदं कर्मकारकम् अस्ति। कर्मकारके च द्वितीया विभक्तिः भवति।

❖ तृतीये वाक्ये लेखनस्य साधनं 'कलमम्' अस्ति। अतः 'कलमेन' इति पदे करणकारकम् अस्ति। येन साधनेन क्रिया भवति तत्र करणकारकं भवति। करणकारके च तृतीया विभक्तिः भवति।

❖ चतुर्थे वाक्ये 'भिक्षुकाय' इति पदे चतुर्थी विभक्तिः अस्ति। यतः यस्मै कार्यं क्रियते अथवा यस्मै किमपि दीयते तत्र सम्प्रदानकारकं भवति तस्मिन् च चतुर्थी विभक्तिः भवति।

❖ पञ्चमे वाक्ये 'विद्यालयात्' इति पदे पञ्चमी विभक्तिः अस्ति। यस्मात् स्थानात् कोऽपि अथवा किमपि पृथक् भवति। तत्र अपादानकारकं भवति तस्मिन् च पञ्चमी विभक्तिः भवति।

❖ षष्ठे वाक्ये 'संस्कृतस्य' इति पदे षष्ठी विभक्तिः अस्ति। यस्य येन सह सम्बन्धःभवति तत्र सम्बन्धकारकं भवति। तस्मिन् च षष्ठी विभक्तिः भवति।

❖ सप्तमे वाक्ये 'क्रीडाक्षेत्रे' इति पदे सप्तमी विभक्तिः अस्ति। यस्मिन् स्थाने क्रिया भवति तत्र अधिकरणकारकं भवति। तस्मिन् च सप्तमी विभक्तिः भवति।

❖ अष्टमे वाक्ये 'हे देव!' इति पदे सम्बोधनम् अस्ति। यदा कश्चित् कमपि सम्बोधयति तस्मिन् सम्बोधनम् भवति।

■ पठन्तु स्मरन्तु च–

कारकम्

कारकम्	विभक्तिः	चिह्नम्
कर्ता	प्रथमा	ने (यः क्रियां करोति)
कर्म	द्वितीया	को (यत्र क्रियायाः प्रभावः भवति।)
करणम्	तृतीया	से/के द्वारा (येन साधनेन क्रिया भवति)
सम्प्रदानम्	चतुर्थी	को/के लिए (यस्मै क्रिया भवति)
अपादानम्	पञ्चमी	से (पृथक् इति अर्थे) (यस्मात् पृथक् भवति)
सम्बन्धः	षष्ठी	का/के/की/रा/रे/री (यस्य येन सह सम्बन्धः भवति)
अधिकरणम्	सप्तमी	में/पर (यत्र क्रिया भवति)
सम्बोधनम्	सम्बोधनम्	हे/भो/अरे (यस्य सम्बोधनं भवति)

अभ्यासः

1. **कोष्ठकात् उचितशब्दरूपाणि चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयन्तु–**

(i) बालः ------------------------- पठति। (पुस्तकम्, पुस्तकेन)

(ii) ------------------------- पत्राणि पतन्ति। (वृक्षस्य, वृक्षात्)

(iii) बालकाः ------------------------- क्रीडन्ति। (पादकन्दुकम्, पादकन्दुकेन)

(iv) सः ------------------------- जलम् आनयति। (जनकाय, जनकस्य)

(v) ------------------------- भ्रमन्ति। (जनः, जनाः)

(vi) ------------------------- त्वम् कुत्र गच्छसि? (हे राम!, हे रामौ)

(vii) ------------------------- द्वौ पुत्रौ आस्ताम्। (रामम्, रामस्य)

(viii) सः अस्मिन् ------------------------- पठति। (विद्यालयम्, विद्यालये)

******

जले अपि वसन्ति जीवाः

पञ्चमः पाठः

अध्यापिका – छात्राः! **आगच्छत**, **अद्य** वयं समुद्रतटं चलामः।

(**हर्षिताः** छात्राः समुद्रतटं गच्छन्ति)

सागरः – मित्राणि! तत्र **पश्यत**। जले **बहवः विचित्राः** जन्तवः सन्ति।

सर्वे – आम्। वयं पश्यामः।

श्रुतिः – अरे! तत्र एकः **मत्स्यः दीव्यति**।

शैलेशः – आम्। सः कः मत्स्यः अस्ति?

अध्यापिका – अयं **स्वर्णिमः** मत्स्यः अस्ति। अस्य वर्णः स्वर्णसदृशः भवति। अतः सः दीव्यति।

मीनाक्षी – अयं सुन्दरः मत्स्यः अस्ति।

मोहितः – 'टर्र टर्र' इति कस्य ध्वनिः जलात् आगच्छति?

अध्यापिका – अयम् **मण्डूकः** अस्ति।

सागरः – किम् मण्डूकः जले वसति?

अध्यापिका – मण्डूकः तु जले भूमौ च **उभयत्र** वसति।

श्रुतिः – **अन्ये** के के जन्तवः जले **भूमौ** च उभयत्र वसन्ति?

अध्यापिका – कच्छपः **कुलीरः** च जले भूमौ च उभयत्र वसतः।

(एकः **विशालकायः** मत्स्यः जलस्य उपरि आगच्छति)

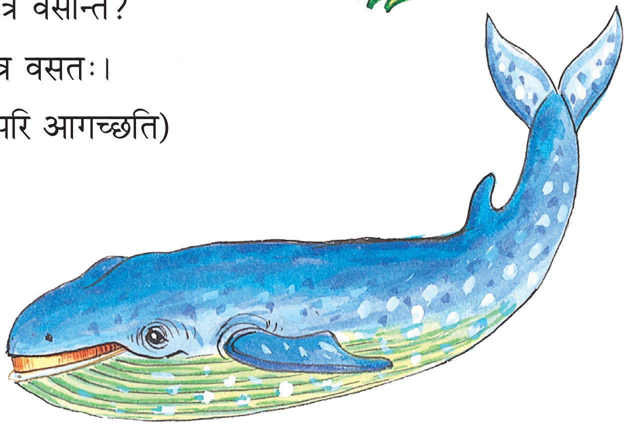

सागरः – अस्य मत्स्यस्य किं नाम अस्ति?

अध्यापिका – अस्य नाम 'शार्क' अस्ति।

श्रुतिः – अयं किं किं खादति?

अध्यापिका – अयं **लघुमत्स्यान्** खादति।

शैलेशः – अयं **मानवान्** अपि खादति।

अध्यापिकाः – आम्! अयम् अति बलवान् मत्स्यः भवति।

मोहितः – **समुद्रे** तु बहवः जन्तवः वसन्ति।

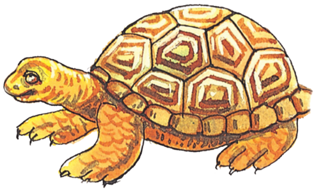

अध्यापिका – आम्। एते जन्तवःमिलित्वा एव समुद्रे वसन्ति।

शब्दार्थ : Word-Meaning

आगच्छत	आओ	come
अद्य	आज	today
हर्षिता:	प्रसन्न	happy
पश्यत	देखो	see
बहव:	बहुत से	many
विचित्रा:	कई तरह के	of many types
मत्स्य:	मछली	fish
दीव्यति	चमकती है	shines
स्वर्णिम:	सुनहरी	golden
मण्डूक:	मेंढक	frog
उभयत्र	दोनों जगह	on both places
अन्ये	और, दूसरे	others
भूमौ	पृथ्वी पर	on earth
कुलीर:	केकड़ा	a crab
विशालकाय:	बहुत बड़े शरीर वाला	very big
लघुमत्स्यान्	छोटी मछलियों को	small fishes
मानवान्	मनुष्यों को	human beings
समुद्रे	समुद्र में	in the sea

अभ्यासः

1. **एतानि कथनानि शुद्धानि अशुद्धानि वा इति वदन्तु लिखन्तु च–**

(i) शार्क-मत्स्यः दीव्यति। ------अशुद्धम्------

(ii) स्वर्णिमः मत्स्यः जले भूमौ च उभयत्र वसति। --------------------

(iii) जले बहवः विचित्राः जन्तवः वसन्ति। --------------------

(iv) मण्डूकः 'टर्र-टर्र' इति ध्वनिं करोति। --------------------

(v) शार्कः बलवान् मत्स्यः भवति। --------------------

(vi) छात्राः समुद्रतटं गच्छन्ति। --------------------

2. **मञ्जूषायां प्रदत्तपदैः रिक्तस्थानानि पूरयन्तु–**

मत्स्यः	मण्डूकः	समुद्रे	स्वर्णसदृशः	मानवान्

(i) एते जन्तवः मिलित्वा --------------- वसन्ति।

(ii) तत्र एकः --------------- दीव्यति।

(iii) अयम् शार्कः --------------- अपि खादति।

(iv) --------------- तु जले भूमौ च उभयत्र वसति।

(v) स्वर्णिमः मत्स्यः --------------- भवति।

3. **उचित-पर्यायपदं चित्वा लिखन्तु–**

सागरः	मीनः	प्रसन्नाः	मनुष्यः	जीवः

(i) जन्तुः ------------------------------

(ii) समुद्रः ------------------------------

(iii) मत्स्यः ------------------------------

(iv) मानवः ------------------------------

(v) हर्षिताः ------------------------------

4. **एतेषां प्रश्नानाम् उत्तराणि एकपदेन वदन्तु लिखन्तु च–**

(i) मानवान् कः खादति? (शार्कः मत्स्यः, मण्डूकः) ---------------------------------

(ii) हर्षिताः छात्राः कुत्र गच्छन्ति? (जन्तुशालां, समुद्रतटं) ---------------------------------

(iii) कः जले भूमौ च उभयत्र वसति? (कच्छपः, मत्स्यः) ---------------------------------

(iv) विशालकाय-मत्स्यस्य किं नाम अस्ति? (शार्कः, स्वर्णिमः) ---------------------------------

(v) समुद्रस्य जन्तवः कथम् वसन्ति? (मिलित्वा, भ्रमित्वा) ---------------------------------

5. **एतेषाम् प्रश्नानाम् उत्तराणि पूर्णवाक्येन वदन्तु लिखन्तु च–**

(i) जले कीदृशाः जन्तवः सन्ति?

(ii) समुद्रस्य जले कः दीव्यति?

(iii) 'शार्क' इति मत्स्यः किम् किम् खादति?

(iv) जले मिलित्वा के वसन्ति?

(v) मण्डूकः कुत्र वसति?

----

6. **स्थूलपदानां स्थानेषु कोष्ठकात् उचितं प्रश्नवाचकपदं चित्वा प्रश्नवाक्यानि वदन्तु लिखन्तु च–**

(i) छात्राः **समुद्रतटं** गच्छन्ति। (कदा, कुत्र, कस्मिन्)

(ii) अयं **मण्डूकः** अस्ति। (कः, का, किम्)

(iii) एकः मत्स्यः **जलस्य** उपरि आगच्छति। (केन, कस्य, कस्मात्)

(iv) शार्कः **लघुमत्स्यान्** खादति। (किम्, कानि, कान्)

(v) समुद्रे बहवः **जन्तवः** वसन्ति। (काः, के, कानि)

मूल्यात्मक: प्रश्न:

अस्मिन् पाठे भवन्त: विभिन्न-जन्तूनाम् विषये अपठन्।

अस्माभि: एतेषाम् जन्तूनाम् रक्षणम् करणीयम्। भवन्त: जीवानां रक्षणाय किं-किं कर्तुम् इच्छन्ति?

गतिविधि:

भवताम् प्रिय: पशु: क: अस्ति? तस्य चित्रं निर्माय सुन्दरवर्णै: रञ्जयत–

वचनम्
[Numbers]

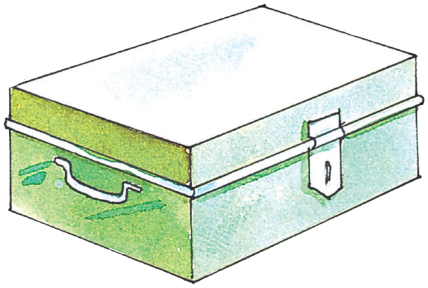

यदा एकवस्तु भवति तदा एकवचनम्

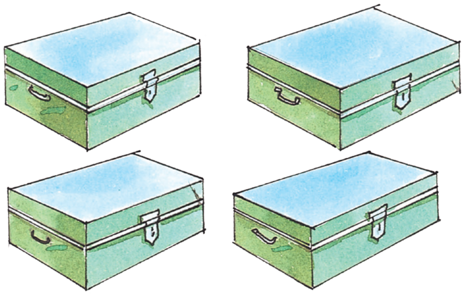

यदा अनेकवस्तूनि भवन्ति तदा बहुवचनम्

एकः वानरः उपविशति।

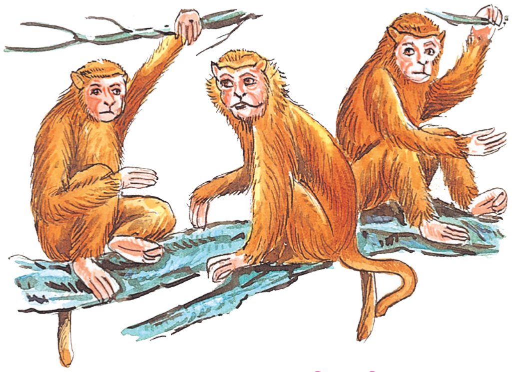

त्रयः वानराः उपविशन्ति।

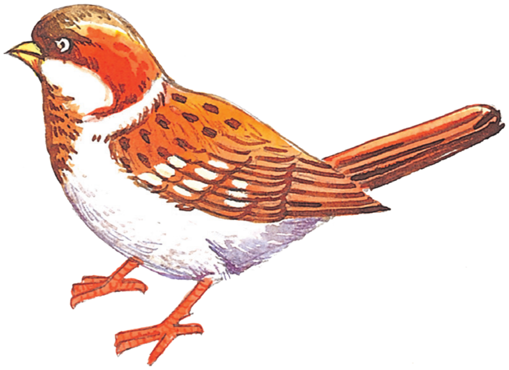

एकः खगः अस्ति।

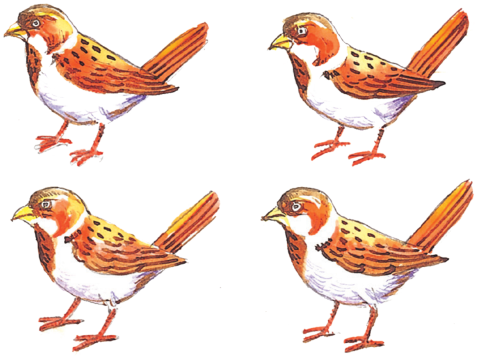

चत्वारः खगाः सन्ति।

एकः बालः क्रीडति।

अनेके बालाः क्रीडन्ति।

एकः मयूरः नृत्यति।

पञ्च मयूराः नृत्यन्ति।

एकः शशकः धावति।

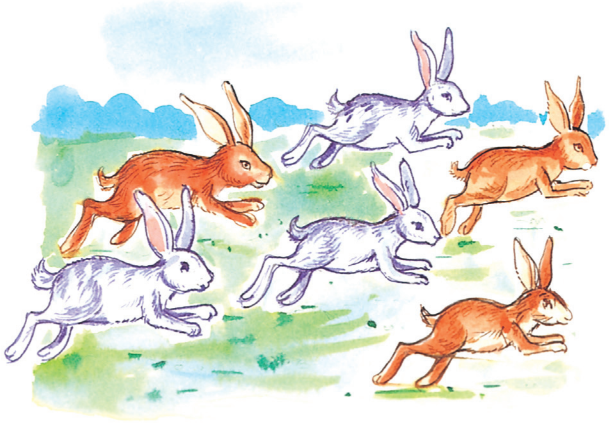

षट् शशकाः धावन्ति।

अभ्यासः

पश्यन्तु एतत् चित्रम्। किम् कुर्वन्ति एते?

1. अधुना एतानि वाक्यानि पठित्वा एतेषाम् वचनम् लिखन्तु–

यथा– वानरः फलम् खादति। ------एकवचनम्------

(i) खगाः आकाशे उड्डयन्ति। ------------------------

(ii) बालाः उद्याने क्रीडन्ति। ------------------------

(iii) बालिका तिष्ठति, पठति च। ------------------------

(iv) मयूरः नृत्यति। ------------------------

(v) बालकाः धावन्ति। ------------------------

2. क्रियारूपाणां वचनपरिवर्तनम् कृत्वा लिखन्तु–

	एकवचनम्	बहुवचनम्
यथा–	अस्ति	सन्ति
	भवति	----------------
	----------------	वसन्ति
	----------------	गच्छन्ति

तिष्ठति	------------------
------------------	वदन्ति
भ्रमति	------------------
------------------	हसन्ति
पिबति	------------------
------------------	पश्यन्ति
चलति	------------------
------------------	नृत्यन्ति
खादति	------------------
------------------	प्रविशन्ति

3. वाक्यानि पठन्तु–

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
सः पठति	तौ पठतः	ते पठन्ति
सा पठति	ते पठतः	ताः पठन्ति
त्वम् पठसि	युवाम् पठथः	यूयम् पठथ
अहम् पठामि	आवाम् पठावः	वयम् पठामः

अधुना लिखन्तु–

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
---------------- लिखति	---------------- लिखतः	---------------- लिखन्ति
---------------- लिखति	---------------- लिखतः	---------------- लिखन्ति
---------------- लिखसि	---------------- लिखथः	---------------- लिखथ
---------------- लिखामि	---------------- लिखावः	---------------- लिखामः

4. उदाहरणं दृष्ट्वा क्रियारूपाणि रचयन्तु–

भ्रम् + अति	भ्रमति		लिख् + आमि	----------------------
चल् + अन्ति	----------------------		खाद् + आमः	----------------------
वस् + अतः	----------------------		धाव् + अथः	----------------------
नम् + असि	----------------------		रक्ष् + आमः	----------------------
पठ् + अथ	----------------------		गच्छ् + अति	----------------------

धातुरूपाणि
[Verb–Forms]

■ अधोलिखितानि धातुरूपाणि पठन्तु लिखन्तु च–

लट् लकारः (Present Tense, वर्तमानकालः)

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमः पुरुषः (Third Person)	पठति ----------------------	पठतः ----------------------	पठन्ति ----------------------
मध्यमः पुरुषः (Second Person)	पठसि ----------------------	पठथः ----------------------	पठथ ----------------------
उत्तमः पुरुषः (First Person)	पठामि ----------------------	पठावः ----------------------	पठामः ----------------------

ध्यातव्यम्–

- एतानि धातुरूपाणि वर्तमानकालस्य क्रियापदानि सन्ति।
- वर्तमानकाले '**लट्लकारस्य**' प्रयोगः भवति।

अभ्यास:

1. एतानि वाक्यानि पठन्तु लिखन्तु च–

सः पठति	सः पठति	ते पठन्ति	----------
सा पठति	----------	ताः पठन्ति	----------
एषः पठति	----------	एते पठन्ति	----------
एषा पठति	----------	एताः पठन्ति	----------
त्वम् पठसि	----------	यूयम् पठथ	----------

2. उदाहरणानुसारं लट्लकारे वाक्यानि रचयन्तु–

	एकवचनम्	बहुवचनम्
चल् (चलना, to walk)	सः चलति	ते चलन्ति
खाद् (खाना, to eat)	सा ----------	ताः ----------
खेल् (खेलना, to play)	त्वम् ----------	----------
गम् (गच्छ्) (जाना, to go)	अहम् ----------	----------
नम् (झुकना, to bow)	एषः ----------	----------
स्था (तिष्ठ्) (ठहरना, to stay)	एषा ----------	----------
हस् (हँसना, to laugh)	त्वम् ----------	----------
लिख् (लिखना, to write)	अहम् ----------	----------
धाव् (भागना, to run)	सः ----------	----------
वद् (बोलना, to speak)	---------- वदामि	---------- वदामः
दृश् (पश्य्) (देखना, to see)	---------- पश्यामि	----------
पत् (गिरना, to fall)	---------- पतसि	----------
उपविश् (बैठना, to sit)	---------- उपविशति	---------- उपविशन्ति
पा (पिब्) (पीना, to drink)	सा ----------	----------
भ्रम् (घूमना, to walk)	एषा ----------	----------

अन्यानि धातुरूपाणि

लट् लकारः

■ 'भ्रम्' धातोः रूपाणि–

पुरुषाः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमः	भ्रमति	भ्रमतः	भ्रमन्ति
मध्यमः	भ्रमसि	भ्रमथः	भ्रमथ
उत्तमः	भ्रमामि	भ्रमावः	भ्रमामः

■ 'स्था' धातोः रूपाणि–

पुरुषाः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमः	तिष्ठति	तिष्ठतः	तिष्ठन्ति
मध्यमः	तिष्ठसि	तिष्ठथः	तिष्ठथ
उत्तमः	तिष्ठामि	तिष्ठावः	तिष्ठामः

■ 'पा' धातोः रूपाणि–

पुरुषाः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमः	पिबति	पिबतः	पिबन्ति
मध्यमः	पिबसि	पिबथः	पिबथ
उत्तमः	पिबामि	पिबावः	पिबामः

■ 'नृत्' धातोः रूपाणि–

पुरुषाः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमः	नृत्यति	नृत्यतः	नृत्यन्ति
मध्यमः	नृत्यसि	नृत्यथः	नृत्यथ
उत्तमः	नृत्यामि	नृत्यावः	नृत्यामः

■ 'गम्' धातोः रूपाणि–

पुरुषाः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमः	गच्छति	गच्छतः	गच्छन्ति
मध्यमः	गच्छसि	गच्छथः	गच्छथ
उत्तमः	गच्छामि	गच्छावः	गच्छामः

■ 'दृश्' धातोः रूपाणि–

पुरुषाः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमः	पश्यति	पश्यतः	पश्यन्ति
मध्यमः	पश्यसि	पश्यथः	पश्यथ
उत्तमः	पश्यामि	पश्यावः	पश्यामः

■ संस्कृतभाषायां द्विवचनस्य अपि प्रयोगः भवति। अधुना पठन्तु अवगच्छन्तु लिखन्तु च।

द्विवचनम्, प्रथमः पुरुषः

तौ [वे दो, They both (पु०)]	बालकौ	पठतः।	(पठ्)
तौ	--------------------	--------------------	
ते [वे दो, They both (स्त्री०)]	बालिके	पठतः।	(पठ्)
ते	--------------------	--------------------	
तौ	--------------------	--------------------	(चल्)
ते	--------------------	--------------------	(चल्)
एतौ [ये दो, These two (पु०)]	--------------------	--------------------	(नम्)
एते [ये दो, These two (स्त्री०)]	--------------------	--------------------	(नम्)
--------------------	बालकौ	--------------------	(हस्)
--------------------	बालिके	--------------------	(हस्)

द्विवचनम्, मध्यमः पुरुषः

युवाम्	------पठथः------।	(पठ्)			
युवाम्	------चलथः------।	(चल्)	--------------------------	उपविशथः।	(उपविश्)
युवाम्	--------------------------।	(खाद्)	--------------------------	हसथः।	(हस्)
युवाम्	--------------------------।	(नम्)	--------------------------	नमथः।	(नम्)
युवाम्	--------------------------।	(भ्रम्)	--------------------------	वदथः।	(वद्)

द्विवचनम्, उत्तमः पुरुषः

आवाम् ------पठावः------। (पठ्)

आवाम् ------खादावः------। (खाद्) ---------------------- उपविशावः। (उपविश्)

आवाम् ----------------------। (नम्) ---------------------- हसावः। (हस्)

आवाम् ----------------------। (चल्) ---------------------- नमावः। (नम्)

आवाम् ----------------------। (भ्रम्) ---------------------- वदावः। (वद्)

अभ्यासः

1. उदाहरणानुसारम् उचितरूपैः रिक्तस्थानानि पूरयन्तु–

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
सः गच्छति।	----------------------।	----------------------।
सा ----------------------।	ते गच्छतः।	ताः ----------------------।
त्वम् खादसि।	----------------------।	----------------------।
----------------------।	आवाम् ----------------।	---------------- नमामः।
एषः बालकः -------------।.	---------------- क्रीडतः।	----------------------।
एषा चटका कूजति।	एते चटके --------------।	----------------------।

अस् (होना, To be)

लट् लकारः (है/हैं; is, are)

पुरुषाः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमः	अस्ति	स्तः	सन्ति
मध्यमः	असि	स्थः	स्थ
उत्तमः	अस्मि	स्वः	स्मः

■ वाक्यानि पठन्तु–

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमः पुरुषः	सः बालकः अस्ति।	तौ बालकौ स्तः।	ते बालकाः सन्ति।
	सा बालिका अस्ति।	ते बालिके स्तः।	ताः बालिकाः सन्ति।
	एषः बालकः अस्ति।	एतौ बालकौ स्तः।	एते बालकाः सन्ति।
	एषा बालिका अस्ति।	एते बालिके स्तः।	एताः बालिकाः सन्ति।
मध्यमः पुरुषः	त्वम् बालकः असि।	युवां बालकौ स्थः।	यूयं बालकाः स्थ।
	त्वम् बालिका असि।	युवां बालिके स्थः।	यूयं बालिकाः स्थ।
उत्तमः पुरुषः	अहं बालकः अस्मि।	आवां बालकौ स्वः।	वयं बालकाः स्मः।
	अहं बालिका अस्मि।	आवां बालिके स्वः।	वयं बालिकाः स्मः।

पुल्लिङ्गम्
[Masculine Gender]

1. **चित्राणि पश्यन्तु वाक्यानि पठन्तु–**

(i) एषः विडालः अस्ति।

(ii) सः चन्द्रः अस्ति।

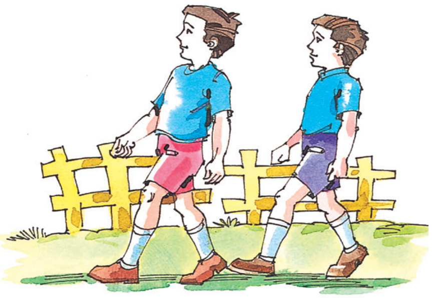

(iii) एतौ बालकौ गच्छतः।

(iv) तौ शुकौ स्तः। →

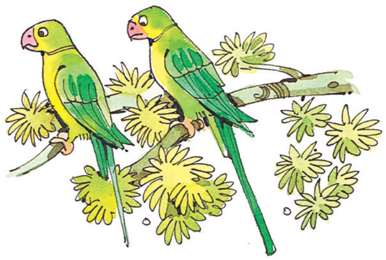

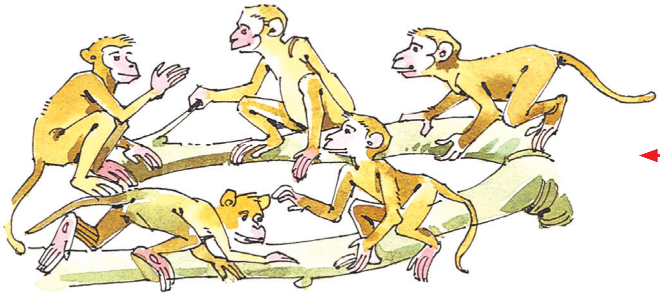

← (v) एते वानराः सन्ति।

(vi) ते बालकाः क्रीडन्ति। →

अभ्यासः

1. उदाहरणं दृष्ट्वा उचितैः पदैः रिक्तस्थानानि पूरयन्तु–

(i) एषः कः अस्ति? (एतत्)

(ii) एषः ------------------ अस्ति।

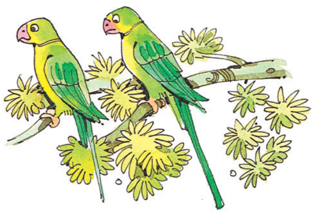

(iii) -------------- कौ स्तः? (तत्)

(iv) तौ -------------- स्तः।

(v) एते -------------- पठन्ति? (किम्)

(vi) एते -------------- पठन्ति?

2. उचितं रूपं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयन्तु–

(i)	---------बालाः---------	क्रीडन्ति।	(बालः, बालौ, बालाः)
(ii)	--------------------	पठतः।	(छात्रः, छात्रौ, छात्राः)
(iii)	--------------------	भ्रमन्ति।	(जनः, जनौ , जनाः)
(iv)	--------------------	नमति।	(भक्तः, भक्तौ, भक्ताः)
(v)	--------------------	नृत्यतः।	(मयूरः, मयूरौ, मयूराः)
(vi)	--------------------	गर्जति।	(सिंहः, सिंहौ, सिंहाः)

* * * * * *

वीरबालिका गुञ्जनसक्सेना

षष्ठः पाठः

अस्माकं भारतमाता वीराणां जननी अस्ति। **अनेके** वीरबालकाः वीरबालिकाः च भारतभूमौ **उत्पन्नाः अभवन्**। गुञ्जनसक्सेना अपि **एतादृशी** एका **वीरबालिका** उत्पन्ना अभवत्। मातृभूमेः **सेवायै** सा स्वजीवनस्य चिन्तां न अकरोत्। सा 'डी.ए.वी.' इति संस्थायाः हंसराज-**महाविद्यालयस्य** छात्रा आसीत्। **मातृभूमेः सेवार्थं** सा भारतीय-वायुसेनां **प्राविशत्**। सा **प्रथमा** भारतीया महिला **विमान-चालिका** आसीत्। सा वीराङ्गना **राज्ञी** लक्ष्मीबाई इव **साहसिनी** आसीत्। सा **युद्धक्षेत्रे निर्भयं** विमानम् अचालयत्। सा **सैनिकेभ्यः** आवश्यकवस्तूनां **वितरणम्** अकरोत्। सा **रुग्णान् आहतान्** च सैनिकान् **अरक्षत्**। एषा वीरबालिका कर्तव्यपालनस्य **उच्चादर्शम् अस्थापयत्**। वयं सर्वे एतां वीरबालिकां सदैव **स्मरिष्यामः**।

धन्या एषा वीरबालिका।

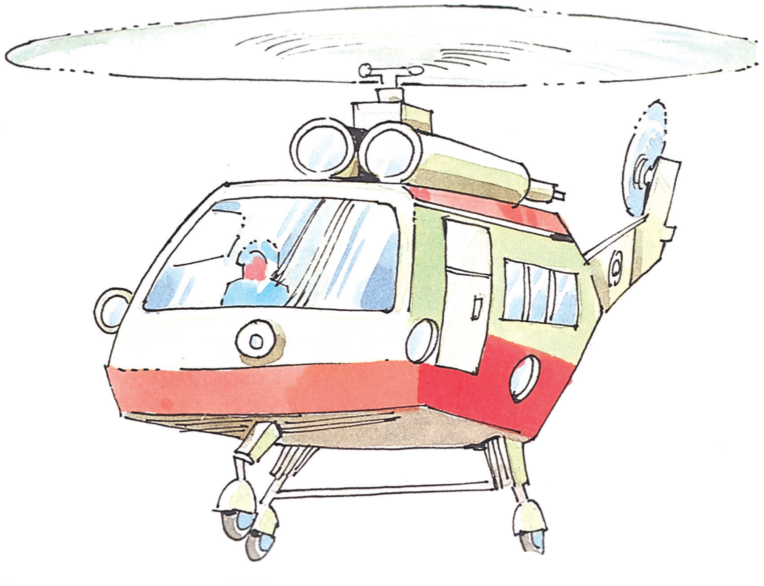

शब्दार्था : Word-Meaning

अनेके	बहुत से	many
उत्पन्ना: अभवन्	पैदा हुए	took birth
एतादृशी	ऐसी	like this (her)
वीरबालिका	वीर लड़की	brave girl
सेवायै	सेवा के लिए	for the service
महाविद्यालयस्य	महाविद्यालय की	of college
मातृभूमे:	मातृभूमि की	of motherland
सेवार्थं	सेवा के लिए	for the service
प्राविशत्	प्रवेश लिया	entered
प्रथमा	पहली	first
विमान-चालिका	वायुयान चलाने वाली	(lady) pilot
राज्ञी	रानी	queen
साहसिनी	साहस वाली	full of courage
युद्धक्षेत्रे	युद्ध के मैदान में	in the battle field
निर्भयं	बिना डर के	without fear
सैनिकेभ्य:	सैनिकों के लिए	for army people
वितरणम्	बाँटना	distribution
रुग्णान्	रोगियों को	sick
आहतान्	चोट लगे	wounded
अरक्षत्	रक्षा की	protected
उच्चादर्शम्	उच्च नमूना	great ideal
अस्थापयत्	स्थापित किया	instilled
स्मरिष्याम:	(हम) याद करेंगे	(we) will remember

अभ्यासः

1. **कथनानि पठित्वा 'आम्' अथवा 'न' कथयन्तु लिखन्तु च–**

(i) भारतमाता वीराणां जननी अस्ति। ---------आम्---------

(ii) गुञ्जनसक्सेना वीरबालिका आसीत्। -------------------

(iii) गुञ्जनसक्सेना मातृभूमेः सेवार्थं स्वजीवनस्य चिन्ताम् अकरोत्। -------------------

(iv) गुञ्जनसक्सेना 'डी.ए.वी.' इति संस्थायाः छात्रा आसीत्। -------------------

(v) गुञ्जनसक्सेना द्वितीया भारतीया महिलाविमानचालिका आसीत्। -------------------

(vi) गुञ्जनसक्सेना निर्भयं विमानम् अचालयत्। -------------------

2. **मञ्जूषायां प्रदत्तपदैः रिक्तस्थानानि पूरयन्तु–**

(i) ------------------- एका वीरबालिका आसीत्।

(ii) सा --------------- प्राविशत्।

(iii) सा प्रथमा भारतीया महिला ------------------ आसीत्।

(iv) सा ------------------- आवश्यकवस्तूनां वितरणम् अकरोत्।

(v) सा बालिका ------------------ स्मरणीया।

मञ्जूषा
सदैव
वायुसेनां
गुञ्जनसक्सेना
विमानचालिका
सैनिकेभ्यः

3. **उचितं विपरीतपदं चित्वा लिखन्तु–**

(i) जननी ------------------------------

(ii) रुग्णान् ------------------------------

(iii) छात्रा ------------------------------

(iv) महिला ------------------------------

(v) वीराङ्गना ------------------------------

मञ्जूषा
स्वस्थान्
पुरुषः
वीरः
छात्रः
जनकः

4. **पाठं पठित्वा एतेषां प्रश्नानाम् उत्तराणि एकपदेन वदन्तु लिखन्तु च-**

(i) भारतमाता केषाम् जननी अस्ति। (वीराणाम्, पुरुषाणाम्)

(ii) गुञ्जनसक्सेना कस्य चिन्तां न अकरोत्? (स्वधनस्य, स्वजीवनस्य)

(iii) सा वीरबालिका किमर्थम् वायुसेनाम् प्राविशत्? (मातृभूमेः सेवार्थं, स्वमनोरञ्जनाय)

(iv) गुञ्जनसक्सेना निर्भयं किम् अचालयत्? (विमानम्, बसयानम्)

(v) गुञ्जनसक्सेना कस्य उच्चादर्शम् अस्थापयत्? (धनसङ्ग्रहस्य, कर्तव्यपालनस्य)

---

5. **एतेषाम् प्रश्नानाम् उत्तराणि पूर्णवाक्येन वदन्तु लिखन्तु च-**

(i) गुञ्जनसक्सेना कीदृशी बालिका आसीत्?

(ii) गुञ्जनसक्सेना कस्य महाविद्यालयस्य छात्रा आसीत्?

(iii) गुञ्जनसक्सेना कुत्र विमानम् अचालयत्?

(iv) गुञ्जनसक्सेना कान् अरक्षत्?

(v) वयं वीरबालिकां कदा स्मरिष्यामः?

---

6. **स्थूलपदानां स्थानेषु कोष्ठकात् उचितं पदं चित्वा प्रश्नवाक्यानि रचयित्वा वदन्तु लिखन्तु च-**

(i) भारतमाता वीराणां **जननी** अस्ति। (का, कः, के)

(ii) अनेके वीरबालकाः **भारतभूमौ** उत्पन्नाः अभवन्। (कदा, कुत्र, कस्य)

(iii) सा प्रथमा भारतीया **विमानचालिका** आसीत्। (का, किम्, कः)

(iv) सा **सैनिकेभ्यः** आवश्यकवस्तूनां वितरणम् अकरोत्। (कैः, कान्, केभ्यः)

(v) गुञ्जनसक्सेना युद्धक्षेत्रे **विमानम्** अचालयत्। (का, कः, किम्)

■ मूल्यात्मकः प्रश्नः

भवन्तः अपठन् यत् गुञ्जनसक्सेना राष्ट्रसेवायै भारतीय-वायुसेनाम् प्राविशत्। भवान्/भवती देशसेवायै किं कर्तुम् इच्छति? इति विचार्य कक्षायां वदन्तु।

■ गतिविधिः

गुञ्जनसक्सेनायाः विषये अन्यां सूचनाम् अन्विष्य सङ्कलनं कुर्वन्तु कक्षायां च श्रावयन्तु।

व्याकरणम्

लङ् लकारः (भूतकालः)
[Past Tense]

■ अधोलिखितानि वाक्यानि पठन्तु क्रियापदानि च रेखाङ्कितानि कुर्वन्तु–

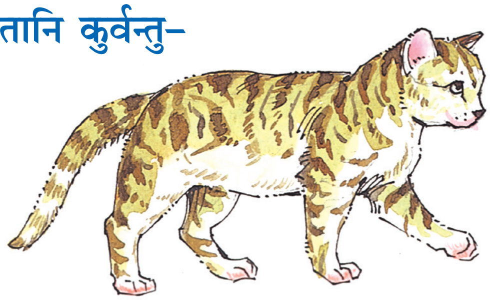

एकस्मिन् आश्रमे एकः मुनिः अवसत्। सः योगसिद्धः आसीत्। एकदा एकः मूषकः तस्य क्रोडम् प्राविशत्। सः अपश्यत् यत् एकः विडालः तं खादितुम् आगच्छत्। सः मूषकम् अवदत् त्वम् अपि विडालः भव।

- ❖ अत्र क्रिया भूतकाले सम्पन्ना अस्ति।
- ❖ भूतकाले 'लङ्' लकारस्य प्रयोगः भवति।

■ अधोलिखितानि क्रियापदानि पठन्तु अवगच्छन्तु च–

	वर्तमानकालः (लट्लकारः)	भूतकालः (लङ्लकारः)	वर्तमानकालः (लट्लकारः)	भूतकालः (लङ्लकारः)
यथा–	अस्ति	आसीत्	गच्छति	अगच्छत्
	पठति	अपठत्	खादति	अखादत्
	वदति	अवदत्	भवति	अभवत्
	यच्छति	अयच्छत्	वसति	अवसत्
	चलति	अचलत्	पश्यति	अपश्यत्
	पतति	अपतत्	पृच्छति	अपृच्छत्
	कथयति	अकथयत्	करोति	अकरोत्
	तिष्ठति	अतिष्ठत्	लिखति	अलिखत्
	हरति	अहरत्	रक्षति	अरक्षत्
	धावति	अधावत्	भ्रमति	अभ्रमत्
	नमति	अनमत्	हसति	अहसत्

■ 'पठ्' धातोः रूपाणि लङ्लकारे पश्यन्तु–

पुरुषाः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमः	अपठत्	अपठताम्	अपठन्
मध्यमः	अपठः	अपठतम्	अपठत
उत्तमः	अपठम्	अपठाव	अपठाम

अभ्यासः

1. 'पठ्' धातोः रूपाणि दृष्ट्वा तालिकायाम् 'लिख्' धातोः रूपाणि लङ्लकारे लिखन्तु–

पुरुषाः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमः	--------------------	--------------------	--------------------
मध्यमः	--------------------	--------------------	--------------------
उत्तमः	--------------------	--------------------	--------------------

2. अधोलिखितधातुभिः सह लङ्लकारस्य प्रत्ययान् संयोज्य क्रियारूपाणि रचयन्तु–

यथा– अ + भ्रम् + अत् ------------ अभ्रमत् ------------

अ + चल् + आव ------------------------------

अ + वस् + अतम् ------------------------------

अ + नम् + अन् ------------------------------

अ + पठ् + आम ------------------------------

अ + लिख् + अम् ------------------------------

अ + खाद् + अताम् ------------------------------

अ + धाव् + अः ------------------------------

अ + रक्ष् + अम् ------------------------------

अ + गच्छ् + अत् ------------------------------

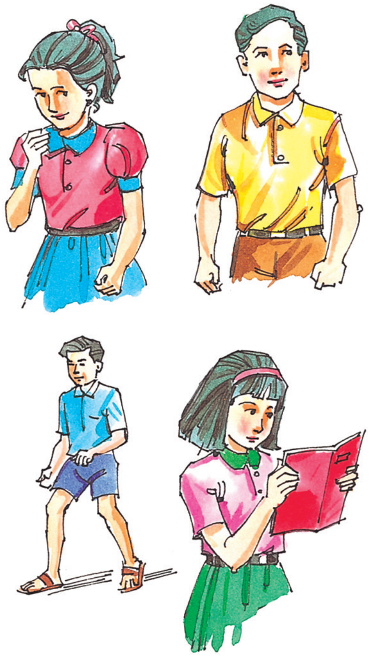

3. **लङ्लकारस्य धातुरूपैः कथाम् पूरयन्तु–**

एकः काकः पिपासितः आसीत्। सः व्याकुलः ---------------------- (भू)। सः जलाय सर्वत्र ---------------------- (भ्रम्)। सः एकम् घटम् ---------------------- (दृश्)। घटे स्वल्पम् जलम् ---------------------- (अस्)। सः एकम् उपायम् ---------------------- (चिन्त्)। सः पाषाणखण्डानि ---------------------- (आ + नी)। घटे च ---------------------- (क्षिप्)। शनैः शनैः जलम् उपरि ---------------------- (आ + गम्)। सः जलम् ---------------------- (पा)।

4. **कथाम् भूतकाले परिवर्तयन्तु–**

एकः कुक्कुरः नदीतटे गच्छति। कुक्कुरस्य मुखे रोटिका अस्ति। सः जले प्रतिबिम्बं पश्यति। सः चिन्तयति–एषः अन्यः कुक्कुरः अस्ति। एतस्य मुखे अपि रोटिका अस्ति। अहम् एतस्य रोटिकाम् खादामि।

यदा सः रोटिकाम् खादितुं प्रयत्नं करोति। तदा तस्य मुखात् रोटिका जले पततिं। सः लुब्धः कुक्कुरः निराशः भवति पश्चात्तापम् च करोति।

लङ् लकारः

■ 'भ्रम्' धातोः रूपाणि–

पुरुषाः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमः	अभ्रमत्	अभ्रमताम्	अभ्रमन्
मध्यमः	अभ्रमः	अभ्रमतम्	अभ्रमत
उत्तमः	अभ्रमम्	अभ्रमाव	अभ्रमाम

■ 'स्था' धातोः रूपाणि–

पुरुषाः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमः	अतिष्ठत्	अतिष्ठताम्	अतिष्ठन्
मध्यमः	अतिष्ठः	अतिष्ठतम्	अतिष्ठत
उत्तमः	अतिष्ठम्	अतिष्ठाव	अतिष्ठाम

■ 'पा' धातोः रूपाणि–

पुरुषाः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमः	अपिबत्	अपिबताम्	अपिबन्
मध्यमः	अपिबः	अपिबतम्	अपिबत
उत्तमः	अपिबम्	अपिबाव	अपिबाम

■ 'नृत्' धातोः रूपाणि–

पुरुषाः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमः	अनृत्यत्	अनृत्यताम्	अनृत्यन्
मध्यमः	अनृत्यः	अनृत्यतम्	अनृत्यत
उत्तमः	अनृत्यम्	अनृत्याव	अनृत्याम

■ 'गम्' धातोः रूपाणि–

पुरुषाः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमः	अगच्छत्	अगच्छताम्	अगच्छन्
मध्यमः	अगच्छः	अगच्छतम्	अगच्छत
उत्तमः	अगच्छम्	अगच्छाव	अगच्छाम

■ 'दृश्' धातोः रूपाणि–

पुरुषाः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमः	अपश्यत्	अपश्यताम्	अपश्यन्
मध्यमः	अपश्यः	अपश्यतम्	अपश्यत
उत्तमः	अपश्यम्	अपश्याव	अपश्याम

स्त्रीलिङ्गम्
[Feminine Gender]

■ एतानि वाक्यानि पठन्तु अवगच्छन्तु च–

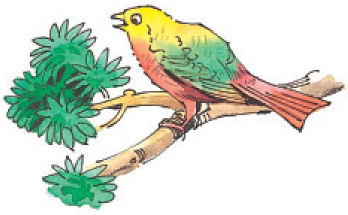

(i) एषा चटका कूजति।

(ii) सा बाला नृत्यति।

(iii) एते चटके कूजतः।

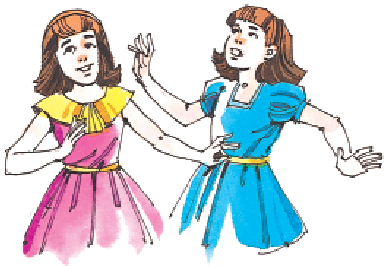

(iv) ते बाले नृत्यतः।

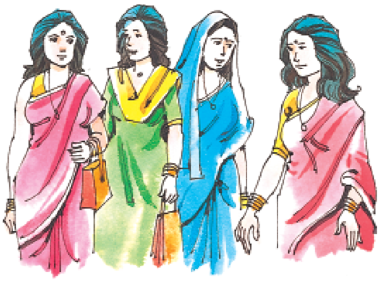

(v) एताः महिलाः गच्छन्ति।

(vi) ताः छात्राः पठन्ति।

अभ्यासः

1. उदाहरणं दृष्ट्वा उचितैः पदैः रिक्तस्थानपूर्तिं कुर्वन्तु–

(i) ------एषा------- का अस्ति? (एतत्)

(ii) एषा ---------------- अस्ति।

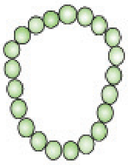

(iii) -------------- के स्तः? (तत्)

(iv) ते -------------- स्तः।

(v) एताः -------------- पठन्ति? (किम्)

(vi) एताः -------------- पठन्ति।

2. उचितं रूपं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयन्तु–

(i) ----महिलाः------------- भ्रमन्ति। (महिला, महिले, महिलाः)

(ii) -------------------------- नृत्यतः। (बालिका, बालिके, बालिकाः)

(iii) -------------------------- कूजन्ति। (चटकाः, चटके, चटका)

(iv) -------------------------- नमति। (लता, लते, लता)

(v) -------------------------- पठतः। (छात्रा, छात्रे, छात्राः)

(vi) -------------------------- क्रीडति। (बाला, बाले, बालाः)

******